

УДК 272/273:27-428-242.6.5

DOI <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.7>

ПРОБЛЕМАТИКА САМОГУБСТВА У ВЧЕННІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Руслан П'ЯСТА

*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого, кафедра богослов'я
вул. Софрона Мудрого 22, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна*

e-mail: pyastaua@gmail.com

ORCID ID [0000-0001-7905-3719](https://orcid.org/0000-0001-7905-3719)

У статті досліджується проблема самогубства у морально-етичному вченні Католицької Церкви, статистика цього явища в Україні, розглядаються ряд проблем соціально-етичного характеру, що стосуються даного питання. Аналізується проблема самогубства в світлі біблійної заповіді «Не убий» та питання співвідношення свободи та відповідальності людини.

Ключові слова: *самогубство, суїцид, статистика, Святе Письмо, гріх, вчинок, особа, Церква, Традиція, мораль, етика, відповідальність, свобода.*

The article studies the problem of the suicide in the moral and ethical teachings of the Catholic Church and the statistics of this phenomenon in Ukraine. A number of problems of socio-ethical nature related to this issue are also highlighted. The problem of the suicide and the question of the relationship between freedom and human responsibility are analyzed in the light of the biblical commandment «Thou shalt not kill».

Key words: *suicide, statistics, Scripture, sin, deed, person, Church, Tradition, morality, ethics, responsibility, freedom.*

Постановка проблеми. *Випадки самогубства відомі людству з глибокої давнини. Про них описано у міфах та легендах світу, в літературних пам'ятках багатьох народів. Це, безсумнівно, трагедія для людства та є надзвичайно складною проблемою людини.*

Самогубства в Україні є поширеною причиною передчасної смерті та серйозною соціальною проблемою. Станом на 2016 рік, Україна посідала 14-е місце в світі за кількістю самогубств.¹ За даними Державної служби

статистики України, у 2018 році було зареєстровано 6279 самогубств.² У 2020 році за даними МВС було зареєстровано 7654 випадків.³

В Україні рівень смертності внаслідок самогубств майже вдвічі перевищує аналогічний показник у країнах ЄС. Суїцид є лідером серед неприродних причин смерті, він зумовлює майже кожен п'ятий випадок смерті від усіх зовнішніх чинників.⁴

Існує вагома причина задуматися над тим, що відбувається на планеті Земля. Ми живемо в ХХІ столітті, яке називають століттям технологічного прогресу, століттям космосу, століттям атому, століттям масової культури тощо. Все це важливе, але найважливішим є не те, що відбувається навколо нас, а те, що відбувається в нашій душі.

Самогубство – явище протиприродне, до того ж воно суперечить і нормам християнської моралі. Одного разу настає день, коли людина наважується накласти на себе руки. Виникає запитання, що примушує людину зробити цей фатальний крок у небуття.

В наш час у світі посилюються глобалізаційні процеси: світ стає все більш тісним і взаємозв'язаним. Християнське уявлення про світ і про людину обумовлює розуміння того, що людина належить не тільки до своєї місцевої культури, але й до всього людства з'єданого в Творці.

Мета статті полягає в аналізі проблеми самогубства згідно морально-етичного вчення Католицької Церкви, дослідити відношення Святого Письма та Традиції Церкви відносно самогубства; описати сучасне ставлення Католицької Церкви до суїциду.

Виклад основного матеріалу

Загальні особливості самогубства

Самогубство відноситься до найдавніших філософських, етичних та соціальних проблем. Але особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона була актуальною не тільки в минулому але і в сучасності, та буде актуальною в майбутньому.

Кожна людина є невід'ємною частиною певного суспільства. Вона народжується, виховується, розвивається, діє серед людей. Завдяки взаємодії людина збагачується духовними і матеріальними цінностями суспільства чи середовища в якому перебуває.⁵

Вчинок самогубця майже завжди є шокуючим для інших. Для більшості людей мотиви цього акту є недосяжні і навіть містичні. Однак людина не

² Рингач Н. Самогубства в Україні: чи можна уникнути? // https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samogubstva-v-ukrayini-chi-mozhna-uniknuti-340786_.html.

³ Як пандемія COVID-19 вплинула на кількість самогубств в Україні (інфографіка) // <https://chas.news/news/yak-pandemiya-covid-19-vplnula-na-kilkist-samogubstv-v-ukraini-infografika>.

⁴ Рингач Н. Самогубства в Україні: чи можна уникнути? // https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samogubstva-v-ukrayini-chi-mozhna-uniknuti-340786_.html.

⁵ Максимчук І. Психологічні особливості становлення особистості людини / Бакалаврська робота. – Івано-Франківськ, 2006, С. 22.

любить неясностей і якщо в неї не має правильної відповіді на дане питання, то вона шукає будь-яку відповідь, лиш би задовільнити свою потребу.

Виникнення у людини ідеї самогубства та процес його реалізації в різні часи трактувалися по-різному. На початку XIX століття існувала думка, що суїцид є наслідком божевілля, але згодом таке розуміння було недостатнім, дивлячись, що не всі випадки самогубства можна було пояснити таким станом.

Соціальними проблемами самогубства займався в XIX ст. французький соціолог Еміль Дюркгайм. Він вважав, що: «в кожному суспільстві існують особи із схильністю до суїциду, основу якої становлять генетично закладені особливості перебігу деяких важливих біохімічних реакцій переважно у головному мозку».⁶ Міра здійснення цієї схильності, тобто чи суїцид буде вчинений даною особою чи ні, залежить від соціальних умов.

Досліджуючи феномен суїциду Дюркгайм зазначав:

1) суїцид розвивається у зворотній пропорції до ступеня згуртованості релігійного середовища;

2) суїцид розвивається у зворотній пропорції до ступеня згуртованості сімейного середовища;

3) суїцид розвивається в зворотній пропорції до ступеня згуртованості політичноо середовища.⁷

Тобто він показав, що рівень суїциду залежить не лише від душевної хвороби, але і від середовища існування людини. Тому, Дюркгайм, наводить ті стани соціального оточення (релігійне, сімейне та політичне середовище) під впливом яких змінюється процент самогубств.

Відповідно до його поглядів існує чотири види самогубств:

1. Егоїстичне. Цей тип самогубства виникає тоді, коли зв'язок, що скріплює людину з життям розривається, коли індивід слабо пов'язаний з суспільством і живе в повній самотності. Результатом цього є індивідуалізм, який породжує егоїзм.⁸

Для егоцентричної особи вагомою причиною життя є земні насолоди. А якщо їх стає дедалі менше і навіть те, що раніше тішило, втрачає свою значущість, тоді виникають страждання, біль, життя втрачає сенс. Егоцентрист не може терпіти такі невдачі, оскільки вони не відповідають його прагненням. Єдиний вихід з такої ситуації він вбачає в самогубстві.⁹

2. Альтруїстичне самогубство, навпаки, являється наслідком недостатньо розвинутої індивідуальності.¹⁰

Альтруїстичні самогубства це ті, які чиняться «в благо» та в інтересах будь-яких ідей. Тобто, авторитет групи чи конкретної людини над індивідом є

⁶ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998, С. 8.

⁷ Там само, С. 243.

⁸ Там само, С. 171.

⁹ Психологія суїциду: посібник / За ред. В. П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004, С. 25-26.

¹⁰ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998, С. 255.

такий великий, що особа «губить» свою ідентичність і в результаті жертвує собою.

Сповнене страждань життя альтруїстично налаштованої людини набуває для неї високого сенсу якщо після її смерті залишиться жити те, що для неї безмежно дороге, священне. Але трапляється і конформіське, мазохістське альтруїстичне самогубство внаслідок страху перед групою, її осудом, санкціями.¹¹

3. Аномічне самогубство. Е. Дюркгайм вважає, що людина не може бути щаслива чи просто радіти життю, коли її потреби не відповідають її можливостям: «якщо індивід вимагає більше, ніж може отримати, а то й просто чогось цілком іншого, то він постійно почуватиме себе покривдженим і все його існування буде сповнене болем».¹²

Аномія – стан суспільної системи, для якого властива відсутність загальноприйнятних цінностей і норм, як універсальних регуляторів соціальної поведінки людей. Цей вид суїциду вирізняється тим, що залежить не від способів пов'язаності індивіда з суспільством, а від того, яким саме чином здійснює суспільство свій вплив на окрему людину.¹³

4. Фаталістичне самогубство. на даний час цей вид самогубства трапляється рідко. Найбільше він був поширений серед рабів. Здійснювався він як знак протесту, для того щоб уразити неблаганний характер дисципліни, проти якої неможливо було щось вдіяти.¹⁴

Після Е. Дюркгайма самогубство вивчалось представниками психоаналітичного підходу в психології. Одним із перших хто спробував пояснити самогубство з психологічної точки зору, був засновник психоаналізу З. Фрейд.

Він пояснює суїцид на основі уявлень про наявність у людини основних потягів: Ероса – інстинкта життя і Танатоса – інстинкта смерті.

Згідно з теорією З. Фрейда у людини, в певний момент її життя, виникає амбівалентний конфлікт – зіткнення протилежних бажань. Таким чином, внутрішній світ людини стає ареною боротьби двох антагоністів – Танатоса та Ероса. Вбивство – це агресія, спрямована на інших, а самогубство – також агресія, але спрямована на суб'єкт.¹⁵

Едвін Шнейдман, один із самих компетентних фахівців, що досліджують проблему суїциду, визначає самогубство як навмисну смерть, як акт

¹¹ Психологія суїциду: посібник / За ред. В. П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004, С. 27-28.

¹² Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998, С. 298.

¹³ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998, С. 317.

¹⁴ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998, С. 344.

¹⁵ Пачковський Ю. Ф., Корнієнко І. О. Проблеми молоді: соціолого-психологічні аспекти вивчення та діагностики // Збірник науково-методичних матеріалів для роботи з дітьми. – Львів: ВНТЛ, 1999, С. 39.

позбавлення себе життя, під час якого людина робить цілеспрямовану і свідому спробу припинити існування.¹⁶

Він вважає, що існує чотири типи людей, які навмисно прагнуть покласти край своєму існуванню:

1) шукачі смерті. Це ті, які в момент здійснення спроби самогубства явно прагнуть померти;

2) ініціатори смерті. Це люди, які здійснюють спробу самогубства, оскільки вважають, що процес вмирання вже почався і що вони просто прискорюють свою смерть;

3) ті, хто заперечують смерть. Люди, які не визнають смерть як кінець свого існування (учасники сект);

4) гравці зі смертю. Це люди, що переживають подвійні почуття по відношенню до можливості власної смерті навіть у момент здійснення спроби самогубства (альпіністи, автогонщики тощо).¹⁷

Не всі дії людини, які закінчуються смертю, можна вважати самогубством. Коли людина усвідомлює значення своїх дій і керує ними, тобто виконує їх не під примусом, а з власної волі, в такому випадку це кваліфікується як самогубство. В інших випадках скоєння людиною дій, які завдають шкоди її психічному чи фізичному здоров'ю, слід вважати як автоагресивну поведінку, нещасний випадок.¹⁸

В короткому енциклопедичному словнику із соціальної роботи зазначено, що «автоагресія – це емоційний стан особистості, який характеризується стійкою готовністю людей до агресивних дій, спрямованих на завдання психологічної або фізичної шкоди або знищення себе».¹⁹

Самогубство у світлі Біблійного погляду

Святе Письмо – це книга невичерпна, в якій сказано все як про Бога, так і про людину. Воно є невід'ємною частиною нашого життя, потіхою для нас у різних життєвих ситуаціях, вірою і любов'ю до Ісуса Христа. Це книга Божої мудрості, повна порад і вказівок для людей, що проживають на землі.

Господь Бог особливо цінує людське життя і для його захисту дає окрему заповідь «Не вбий!». Це є Божим наказом, який знаходиться у Святому Письмі (див. Вих. 20. 13; Втор. 5. 17). Господь проголошує себе абсолютним Володарем життя людини, створеної на образ та подобу Бога (див. Бт. 1. 26-28).²⁰

¹⁶ Нявчук О.Б., Карпенко Т.В. Суїцидальна поведінка як психологічна проблема / О. Б. Нявчук, Т. В. Карпенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки. - 2011. - Вип. 2. - С. 193-204. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2011_2_17 file:///C:/Users/Admn/Downloads/Pnpz_2011_2_17.pdf (дата звернення 21.05.2021).

¹⁷ Нявчук О.Б., Карпенко Т.В. Суїцидальна поведінка як психологічна проблема / О. Б. Нявчук, Т. В. Карпенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки. - 2011. - Вип. 2. - С. 193-204. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2011_2_17 (дата звернення 21.05.2021).

¹⁸ Психологія суїциду: посібник / За ред. В. П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004, С. 8.

¹⁹ Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Книга 4. – К.: ДЦССМ, 2002, С. 9.

²⁰ Бойко І. Біоетика: Скрипти для студентів, вид. 2-ге, виправлене. - Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008, С. 167.

Можливість дихати, людина завдячує лише Богу: «вдихнув йому в ніздрі віддих життя, і чоловік став живою істотою» (Бут. 2. 7). Цей подих життя Господь забере в годину смерті: «якщо він візьме дух свій знов до себе, до себе забере своє дихання, усяке тіло зараз же загине, людина повернеться у порошок» (Йов. 34. 14-15).

Тільки Бог може проголосити: «Дивіться отже, що я, я - Бог, і нема Бога окрім мене; я вбиваю і оживляю, завдаю ран і зцілюю» (Втор. 32. 39). Людина повинна повторити: «Хіба я Бог, щоб умертвляти й оживляти» (2 Царів 5. 7). Людина, яка була створена на «образ Божий» є найглибшою мотивацією заборони самогубства, яке полягає у цьому конкретному креативному положенні. Знищення життя, означає знищення цього образу. Отже, повага до людського життя також виражає повагу до Бога. Очевидно, що захист життя стосується не тільки ближнього, але і власного.²¹

Бог, Якому «не любя смерть того, хто вмирає» (Єз. 18. 32), створив людину не для того, щоб вона вмирала, а для життя (див. Мудр. 1. 14), тому Він назначив для людини земний рай і дерево життя, яке мало дати їй можливість жити вічно.²²

В посланні до римлян апостол Павло говорить нам, що наше життя належить Богу: «Ніхто бо з нас не живе для себе самого і ніхто не вмирає для самого себе: бо коли ми живемо, для Господа живемо; і коли ми вмираємо, для Господа вмираємо. Отож, чи ми живемо, чи вмираємо, ми Господні» (Рим. 14. 7-8).

В Святому Письмі можна знайти сім випадків очевидного самогубства. Авімелех, син царя Гедеона, є першим самогубцем, про якого згадано в Святому Письмі. При облозі міста Тевец він був серйозно поранений – одна із машканок захопленого міста кинула йому на голову жорновий камінь і проломала череп. Авімелех покликав свого зброєносця і наказав: «добудь меча твого і убий мене, щоб не говорили про мене: баба його, мовляв убила!» (Суд. 9. 54). Слуга виконав прохання свого пана і Авімелех помер.

У Святому Письмі згадано, що саме «так відплатив Бог Авімелехові за злочин, що заподіяв батькові своєму, вбивши сімдесятьох братів своїх» (Суд. 9. 56). Звідси ми бачимо, що Біблія засуджує злочини Авімелеха, але не його самогубство.²³

Другий випадок це самогубство Самсона. Ще до народження Самсона, ангел Божий з'явився його матері і сказав, що: «хлопчина цей від материнської утроби буде посвячений Богові, і він зачне визволяти Ізраїля з рук філістимлян» (Суд. 13. 5).

Однак, захоплений філістимлянами, осліпленний і позбавлений своєї сили він все ж таки знайшов вихід помститися своїм ворогам. Філістимляни справляли великий празник і привели Самсона, щоб з нього насміхатися. Три

²¹ Salvino L. *La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione*, Milano San Paolo, 1999, P. 80.

²² Словник біблійного богослов'я / під ред. К. Леона-Дюфура. Пер. з фран. – Львів: Місіонер, 1996, С. 289.

²³ Ключ к пониманию Святого Писания. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1982, С. 76.

тисячі людей зібралось на верху дому, де була забава, тоді Самсон потряс стовпами, які піддержували дім, так сильно, що дім завалився.

Він обійняв два стовпи, на яких стояв будинок і сказав: «нехай умру я з філістимлянами! І натиснув так сильно, що будинок завалився на князів і на весь люд, який був у ньому. І таким робом більш було тих, що він погубив помираючи, ніж тих, що їх убив за життя свого» (Суд. 17. 30).

З останніх слів ми можемо побачити одобрення вчинку Самсона. Навіть апостол Павло, який осуджує самогубців, перераховує його серед пророків, «що вірою підбили царства, чинили справедливість, обітниць осягнули» (Євр. 11. 33).

В першій книзі Самуїла описано третій випадок самогубство царя Саула і його зброєносця. Зазнавши поразки від філістимлян і втративши в бою трьох синів: Йонатана, Авінадава і Малкішуа, поранений стрілами цар наказав своєму зброєносцю заколоти його мечем. «та його зброєноша не хотів, бо вельми був злякався. Тоді Саул захопив меча та й настромився на нього. Побачив зброєноша, що Саул мертвий, та й собі кинувся на свого меча й умер із ним» (I Сам. 31. 4-5).

Четвертий випадок про яке говорить Святе Письмо є Ахітофел, невірний радник царя Давида і учасник заговору Авесалома, покінчив життя самогубством, коли побачив, що цар знехтував його порадою. «Побачив Ахітофел, що його пораду занедбано, осідлав осла та й устав і відійшов додому у своє місто; розпорядившись він щодо свого дому – і повісився. Так умер він, і поховали його в батьківському гробі» (II Сам. 17. 23).

П'ятий випадок - юдейський старійшина Разіс, який воліє прийняти смерть, ніж ганьбу полону. Святе Письмо описує цю подію з певною прихильністю: «Разіс же, оточений з усіх боків, кинувся на власний меч, воліючи відважно померти, аніж потрапити в руки тим злочинцям та видати себе на ганьбу, негідну своєї благородності» (II Мак. 14. 41).

Блаженний Августин в своєму творі «Про Боже Місто» говорить, що Святе Письмо описує смерть Разіса, але не ставить його за приклад до наслідування.²⁴

Шостий випадок самогубства, який згадується у Святому Письмі є цар Зімірі (див. I Царів 16. 18). Замість того, щоб бути полоненим, Зімірі підпалив царський палац і помер у полум'ї.

В Новому Завіті згадується лише про одну особу яка вчинила самогубство і від якої походить інша назва цього вчинку – «юдин гріх». Отже сьомий випадок, про який згадується у Святому Письмі, стосується апостола Юди Іскаріота.

Юда із Каріота був одним із апостолів, вибраним Ісусом Христом. Читаючи євангельський текст, можна побачити, що образ Ісуса випромінює світло, а Юди – тоне в темряві. Найкраще це зображує євангелист Іван. Він зазначає: «і негайно ж, узявши кусень, вийшов той. А ніч була» (Ів. 13. 30).

²⁴ Ключ к пониманию Святого Писания. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1982, С. 247.

Була ніч, в темряві якої Юдина постать є нерозпізнанною, він ніби втрачає свій образ. І стає важко зрозуміти, що представляє собою цей чоловік. Богослови вважають, що саме таким чином мав зображуватись зрадник.²⁵

В Євангелії від Івана говориться, що думку зрадити Ісуса в серце Юди вложив диявол (Ів. 13. 2), а потім, як говорить, євангелист Лука: «ввійшов же сатана в Юду» (Лк. 22. 3).

Насамперед це означає, що його вчинок є нераціональний, бо згідно Святого Письма, дія сатани обезликує людину, робить її вчинки безмотивові.²⁶

Якщо залишити в стороні пізніші богословські інтерпретації стосовно самогубства Юди із Каріота і звернутися до самого тексту Святого Письма, ми побачимо, що євангелист говорить про смерть зрадника досить лаконічно: «тоді він кинув гроші у святиню, пішов геть тай повісився» (Мт. 27. 5).

За своєю суттю самогубство заперечує абсолютну владу Бога над життям і смертю, а приписує її людині. Мудрець Ізраїля у молитві говорить: «Ти бо маєш владу над життям та смертю. Ти зводиш до воріт аду і виводиш звідти» (Муд. 16. 13), вказуючи тим самим на всемогутність Бога.

Християнська традиція

Протягом багатьох років свого існування християнська традиція виробила свою позицію відносно поняття самогубства, взявши до уваги людський досвід та Боже Об'явлення. Морально-етична оцінка самогубства ґрунтується на п'ятій заповіді, яка говорить «Не вбивай» (Вих. 20. 13). Бог говорить «Я Господь, Бог твій» і це є справжнє нормативне Джерело. Люди зобов'язуються чинити чи утримуватися від певних речей, тому що хочуть «жити і бути щасливими» (див. Втор. 5. 32).

Як відомо, лише в XVIII-XIX ст. в законодавстві країн Західної Європи відбувалася декриміналізація самогубства. До цього часу самогубство розглядалось як тяжкий злочин, а особа яка його вчинила підлягала під такі санкції, як конфіскація майна, пробивання кілком мертвого тіла, похорони поза кладовищем або на окремому місці кладовища разом з акторами і людьми «позорної» професії.²⁷

В перші століття свого існування, переслідуване християнство відносилось до самогубства «в ім'я віри» позитивно. Слідуючи за висловом Ісуса Христа: «віддайте кесареві, що кесареве, а Богові – що Боже» (Мк. 12. 17), Церква негативно ставиться до добровільного вчиненого самогубства, оскільки вважає, що людське життя належить Богу, і тільки Він може ним розпоряджатися.

Ранні Вчителі Церкви Тертуліан та святий Єронім з великим захопленням описують вірність Дідонни, яка вибрала смерть, замість повторного шлюбу. А Євсевій Кесарійський описує потрійне самогубство антиохійської християнки

²⁵ Salvino L. *La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione*, Milano San Paolo, 1999, P. 81.

²⁶ Zuccaro C. *La vita umana nella riflessione etica*. Brescia Queriniana, 2000, P. 317.

²⁷ Biagi L. *La pene di vivere. Il problema morale nel suicidio*, Bologna: EDB, 1993, P. 174.

Домніни та двох її дочок, які, втікаючи від Діоклетіанових військових, кинулись в річку і загинули.²⁸

Першим хто засудив самогубство з ранніх Отців Церкви був Блаженний Августин (354-430). Проблему самогубства він розглядає у творі «Про Боже Місто». Августин опирається на заповідь «Не вбий» (Вих. 20. 13), яку пояснює не у вузькому значенні – «не вбий іншого», а в широкому – «не вбий людину, в тому числі і самого себе». Святий Августин вважав, що спасіння людини йде тільки від Бога, а самогубство, – мерзенний гріх, що заслуговує прокляття. Він найтяжчий з гріхів, бо не дає можливості розкаятися.²⁹

Відомо, що після смерті душа людини іде на особисти Божий суд, після якого людина вже не може отримати прощення за гріхи, які вчинила під час життєвої мандрівки. Особливість гріха самогубства полягає в тому, що здійснивши самогубство, людина позбавляє свою душу спасіння і вічного Блаженства, бо не прийняла Тайну Сповіді. Св. Августин у своєму навчанні не міг посилатися на Святе Письмо, тому оперував аргументами з творів Платона, які доповнив твєдженнями про те, що вбити себе – означає вбити образ Божий.³⁰

У 452 р. відбувся Арлський собор, на якому було затверджено і оголошено, що самогубство вважається тяжким злочином і є результатом сатанинської злоби.

Орлеанський собор 533 р. відмовляв в християнському похованні самогубців з числа засуджених злочинців, бо здійснивши самосуд вони обманюють закон і оминають нележного покарання.

У 563 р. проводиться Празький собор, який підтверджує постанови Арлського собору щодо самогубства і дозволяє застосовувати каральні санкції до суїцидентів та їх родин.

А на Толедському соборі 693 р. була прийнята постанова відлучати від Церкви не тільки самогубців, але і тих, хто здійснював спробу покінчити життєм.³¹

У 13 столітті визначний католицький богослов св. Тома Аквінський (1225-1274) засуджує самогубство на основі трьох чинників:

1. Самогубство є порушенням закону природи, відносно якого все живе повинне підтримувати своє життя і любити себе;
2. Самогубство є порушення Закону Божого, який підпорядковує людину Божому провидінню і залишає право забирати життя тільки самому Богу;
3. Самогубство це порушення закону моралі. Людина є частиною суспільства, коли вона чинить суїцид, то наносить йому певну шкоду.

²⁸ Евсевий Кесарийский // <http://krotov.info/acts/04/1/03240000.html> (дата звернення 15.05.2021).

²⁹ Zuccaro C. *La vita umana nella riflessione etica*. Brescia Queriniana, 2000, P. 318.

³⁰ Религиозные взгляды на проблему самоубийства // Труды кафедры истории и философии Тамбовского государственного технического университета: Сб. научных статей. Вып. III. - СПб.: Нестор, 2005, с. 156.

³¹ Психологія суїциду: посібник / За ред. В. П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004, С. 32.

Звідси, самогубство є потрійним гріхом: перед Богом, який дає життя, перед суспільством і перед собою.³²

До людей, які позбавили себе життя через віру в Господа, святий Тома ставиться суворо: «деякі вбивають себе, вважаючи, що чинять по-геройськи, як це зробив Разіс (II Мак. 14. 41-46); але це не честь і не вияв сили. Так чинить душа слабка, яка не здатна витримати страждання».³³

У 1568 р. відбувся Тридентійський собор. Він трактував самогубство як наслідок зневір'я, відчаю і порушення заповіді «Не убий» (Вих. 20. 13).³⁴

В період середньовіччя Католицька Церква заборонила ховати самогубців на освяченій землі, тобто на цвинтарях. У добу Просвітництва, коли почали поширюватися ідеї про право людини на смерть, вищезгадані погляди значно пом'якшилися.

Отже, на сьогоднішній день більшість християнських конфесій, хоч і не відходять від етичного кодексу по відношенні до самогубства, але на практиці прагнуть проявляти толерантність і брати до уваги внутрішні, психологічні причини і соціальні фактори, які можуть привести до самогубства.

Сучасний морально-богословський погляд щодо самогубства

Самогубство — тема, що була актуальною у всі часи, але ставлення до неї протягом епох було різне і багато в чому залежало від релігій, морально-етичних норм і традицій.

Самогубство по своїй природі є відкиненням трьох богословських чеснот: Віри, Надії та Любові. Самогубець – це людина яка втратила віру, Бог перестав бути для неї реальною, благою силою, яка управляє життям. Також є людиною, яка впавши в смуток і відчай, втратила надію. А також - людиною, яка не має любові. Вона не думає про своїх ближніх, родичів, друзів, а тільки про себе.³⁵

Митрополит Андерй Шептицький у своєму пастирському посланні «Не убий» (1942 р.), прирівнює самогубця з дезертиром, що втікає з поля бою: «так само дезертиром є та людина, яка покидає свої обов'язки разом із становищем на яке її поставило Боже Провидіння»,³⁶ самогубиць «не має відваги прийняти з Божих рук хреста, який йому Бог дає».³⁷

Доктрина Католицької Церкви суттєво не змінилася щодо об'єктивної незаконності суїциду, проте від часу II Ватиканського Собору, вона збагатилася більш широким розумінням проблеми, з однієї сторони, беручи до уваги відкриття гуманітарних наук, з іншої сторони набуваючи багатшого пастирського розуміння.

³² Salvino L. La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione, Milano San Paolo, 1999, P. 82.

³³ Biagi L. La pene di vivere. Il problema morale nel suicidio, Bologna: EDB, 1993, P. 173.

³⁴ Zuccaro C. La vita umana nella riflessione etica. Brescia Queriniana, 2000, P. 319.

³⁵ Религиозные взгляды на проблему самоубийства // Труды кафедры истории и философии Тамбовского государственного технического университета: Сб. научных статей. Вып. III. - СПб.: Нестор, 2005, С. 5.

³⁶ Життя у Христі. Моральна катехиза / Комісія у справах катехизації при патріаршій курії. – Львів: УКУ, 2004, С. 92.

³⁷ Базилевич А. М. Введення у твори Митрополита Андрія Шептицького. – Львів: Свічадо, 1993, С. 221.

Магістеріум Католицької Церкви розглядаючи проблеми, пов'язані із самогубством та евтаназією, нагадує про необхідність розглядати священний характер людського життя та повагу до Творця як єдиного Володаря існування людини. Однак з іншого боку, моральна рефлексія нагадує нам, що кожне людське діяння несе необхідний відбиток вільної та свідомої відповідальності, без якої не могло б існувати те саме моральне явище. Виникає запитання наскільки далеко сягає здатність людини вирішувати відносно особистого життя? Самогубство є радикальною відповіддю на це питання, оскільки разом із ним людина не частково, а в повноті розпоряджається собою, і принаймні в намірах робить це безповоротно і остаточно.

Морально-богословська оцінка самогубства та інших проблем, пов'язаних із маніпуляцією людським життям, сформульовані певним чином: у документах Другого Ватиканського Собору, в енцикліці св. папи Івана Павла II «Євангелія Життя» та в Катехизизмі Католицької Церкви.

Авторитетна оцінка самогубства, Учительським Урядом Церкви відбулося на Другому Ватиканському Соборі, у душпастирській конституції «Радість і надія», де добровільно вчинене самогубство розглядається із іншими злочинами проти людського життя. Зокрема собор навчає, що: «усе, що спротивляється самому таки життю, як: різномірні вбивства, народовбивства, аборти, евтаназія і добровільне самогубство..... все це і подібне є ганебними ділами; і коли вони заплямовують людську цивілізацію, то таки більше обезславлюють тих, хто так поводить, ніж тих, хто терплять таку несправедливість, а найбільше таки – противляться пошані для Творця».³⁸

Тема людського життя неодноразово розглядалась у документах Учительського Уряду Церкви, але лише з енциклікою папи Івана Павла II «Євангелія Життя», розглядається тематично. Енцикліка має на меті поглибити тему життя у світлі Євангелія. Про самогубство енцикліка говорить, що воно: «завжди є морально неприпустимим такою ж самою мірою, як і вбивство. Традиція Церкви незмінно відкидала його як учинок на користь злу. Хоча певні психологічні, культурні й суспільні умови можуть спонукати до дії, що рішуче суперечить уродженим нахилам кожної людини до збереження життя, зменшуючи суб'єктивно відповідальність або звільняючи від неї, але об'єктивно самогубство є вчинком глибоко аморальним, бо означає заперечення любові до самого себе й ухилення від обов'язків справедливості й любові до ближнього, до власної спільноти, а також до всього суспільства в цілому. За своєю найглибшою суттю самогубство є запереченням абсолютної влади Бога над життям і смертю, про яку говорить у молитві давній мудрець Ізраїля: «Ти бо маєш владу над життям та смертю. Ти зводиш до воріт Аду й виводиш звідти» (Муд. 16, 13)».³⁹

Таким чином в енцикліці ми можемо побачити, що соціальна, культурна та психічна обумовленість, може зменшити або звільнити від суб'єктивної

³⁸ Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі „Радість і надія” – „Gaudium et spes” // Документи II Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996, н. 27.

³⁹ Енцикліка „Євангеліє життя” – „Evangelium vitae” Святішого Отця Івана Павла II. – Ватикан, 1995, н. 66.

відповідальності. Звичайно, крім випадків явних психічних захворювань, ніхто не зможе визначити, наскільки саме ці чинники могли вплинути.

У Катехизмі Католицької Церкви тема самогубства розглядається в контексті п'ятої заповіді: «Не вбий». Є чотири параграфи в яких сформульовано оцінку самогубства.

Найперше Катехизм говорить, що: «кожен відповідає за своє життя перед Богом, Який дав його. Бог залишається найвищим Володарем життя. Ми зобов'язані прийняти його з вдячністю і оберігати його задля шани Бога і спасіння наших душ. Ми є тільки управителями, а не власниками життя, даного нам Богом. Ми ним не розпоряджаємося».⁴⁰

Катехизм також пригадує традиційну доктрину Святого Томи Аквінського із термінологією, яка більш чутлива для сучасності: «самогубство суперечить природній схильності людини зберігати і продовжувати своє життя. Воно глибоко протилежне правдивій любові до себе. Воно зневажає також і любов ближнього, тому що несправедливо розриває зв'язки солідарності з родинною, національною і людською спільнотою, стосовно яких ми маємо обов'язки. Самогубство суперечить любові до Живого Бога».⁴¹

Крім того Катехизм Католицької Церкви пригадує нам, що не лише важкі психічні розлади, але і «тривога чи великий страх перед випробуванням, стражданням і тортурами можуть зменшити відповідальність самогубця».⁴²

Про людей, які вчинили самогубство, Катехизм говорить, що: «не слід втрачати надію на вічне спасіння людей, які заподіяли собі смерть. Бог може їм дати, лише Йому відомим шляхом, нагоду спасенного каяття. Церква молиться за людей, які відібрали собі життя».⁴³ Тому Українська Греко-католицька Церква готова здійснювати обряд християнського похорону самогубців з обмеженням почесностей, якщо вони б цього хотіли, тобто, що їхній вчинок не є антихристиянською акцією і проти такого похорону не заперечує родина.⁴⁴

Виходячи із загальних принципів християнська мораль не обмежується лише засудженням самогубств, але вивчає причини, які спонукають та штовхають людину до такого вчинку. У багатьох випадках люди, які намагаються покінчити життя самогубством переживають зовнішні або внутрішні труднощі, яких не всілі перенести. Такі особи перебувають у безвихідному стані, в якому бажання жити зіштовхується з неможливістю продовжувати життя.⁴⁵

⁴⁰ Катехизм Католицької Церкви, Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонер, 2002, н. 2280.

⁴¹ Там само, н. 2281.

⁴² Там само, н. 2282.

⁴³ Там само, н. 2283.

⁴⁴ Інструкція щодо обмеження почесностей християнського похорону в УГКЦ // <https://ugcc.church/blog/instruktsiya-schodo-obmezheniya-pochestej-hrystyuyanskoho-pohoronu-uhkts/> (дата консультації 15.05.2021).

⁴⁵ Життя у Христі. Моральна катехиза / Комісія у справах катехизації при патріаршій курії. – Львів: УКУ, 2004, С. 91-93.

Розуміння відповідальності та свободи людини у випадку самогубства

Термін відповідальність виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, завдань, норм і цінностей. Відповідальність означає усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для людини та суспільства.

У суспільстві дискутується, що свобода стосовно смерті не випливає із права, але має бути дозволеною дією. Тому людина - з етичної точки зору - не має права вчинити акт самогубства, але її дозволяється суїцид, коли вона не знаходить більше причин, щоб жити. Але на відміну від ліберального розуміння свободи, яка полягає у моральній дозволеності усього, що людина робить з власної волі на підставі свободи, тобто не лише усе є досзволеним, але усе має бути дозволеним. У християнстві свобода розуміється як вибір добра, здійснений в любові та в правді. Свобода розуміється як вибір та здійснення проєкту життя та ґрунтується передовсім на цінності життя (власного та ближнього). Ми є свободними, щоб бути відповідальними.⁴⁶

Проблема моральної відповідальності самогубця за свої дії надзвичайно складна. Ступінь відповідальності залежить від розуміння, добровільності та свідомості, наприклад випадок самогубства як наслідок шоку від життєвої кризи чи трагедії є відмінним від самогубства з певної концепції життя, у якій нема місця для Бога, немає самопосягати, а натомість є зневага до життя і людей.

Моральну відповідальність за самогубство особи несе суспільство, якщо:

1. пропагуються псевдоцінності та споживацтво, які нівелюють неповторність особи і знецінюють сенс життя;
2. занедбується формування людини як особистості;
3. людина залишається в самотності та без підтримки.

Від самогубства потрібно відрізнити мотивовану любов'ю або іншими величними принципами посвяту свого життя якесь ідеї, заради цінностей, виражену у формі пасивного прийняття смерті чи страждання (наприклад о. Максиміліан Кольбе, який віддав своє життя у німецькому концтаборі, погодившись на смерть заради врятування життя свого друга).⁴⁷

Цілком іншим є опосередковані самогубства (наприклад протести проти диктатури, соціальної несправедливості, захист патріотичних цінностей) вчинені через акт самоспалення чи голодування. У подібних випадках потрібно добре оцінити пропорційність такого акту добру, заради якого самогубство здійснюється. Католицька мораль засуджує ці форми самогубства, але за певних обставин особи, що вчинила політичне самогубство, принаймні на суб'єктивному рівні можуть бути виправдані тим, що це було виявом їхнього розчарування та потреби протистояти

⁴⁶ Salvino L. *La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione*, Milano San Paolo, 1999, P. 68.

⁴⁷ Терешкевич Г. Т. *Основи біоетики та біобезпеки: підручник / Галина Терешкевич (с. Діогена)*. – Тернопіль: ТДМУ, 2014, С. 227-228.

несправедливості в ім'я свободи. Альтернативою таким формам боротьби за справедливість є для віруючої людини безбройна, мовчазна боротьба, терпінням і молитвою.⁴⁸

Самогубство буває різним як за своїми причинами так і наслідками. Суїцид військового, який не хоче потрапити в полон до ворога, щоб не зрадити товаришів – відмінний від самогубства людини, яка прагне втекти від вирішення життєвих проблем. Мужність духа полягає не у намаганні уникнути душевних чи фізичних страждань за будь яку ціну, але в умінні мужньо їх прийняти і пережити.⁴⁹

Висновки. Самогубство є однією з найдавніших проблем людства. Протягом багатьох тисяч років дану проблему досліджували представники різних культур та віросповідань. Одні з них притримувались думки що самогубство є суто психологічним феноменом, тобто залежить від психіки людини, інші, натомість, великої уваги приділяли середовищу існування людини, тобто, вважали що суїцид є соціальним феноменом. Однак, для того, щоб зрозуміти феномен самогубства, потрібно знати цілісний стан людини, а також характеристику сфери скоєння суїциду. Звідси, можна сказати, що суїцид є соціально-психологічним феноменом.

В Святому Письмі прямого осудження самогубства не існує, засуджуються вчинки людей, які намагаються самотійно розпорятися своїм життям.

В різних періодах існування людства до самогубства відносилися по-різному. В давнину випадки самогубства сприймалися спільнотою як приватна справа кожного, а часом як акти прояву мужності та похвали. З приходом християнства, самогубство розглядалось як тяжкий злочин. Воно засуджувалося Отцями Церкви та постановами Соборів, а особу яка вчинила хоронили поза кладовищем або на окремому місті кладовища.

Від самого початку свого заснування Католицька Церква має свою позицію відносно самогубства і вона залишається незмінною. Це вчення ґрунтується на Святому Писанні та власній Традиції. Пряме самогубство (особа його бажає як ціль і засіб) в яких би обставинах чи з яких причин воно було вчинене, слід вважати морально недозволеним учинком. Самогубство є важким гріхом, оскільки життя не є власністю людини, а самогубець відкидає найцініший дар Бога – дар життя, який людина отримала від Творця. Але ми повинні мати на увазі, що Церква не засуджує людину, а лише вчинок суїциду, оскільки вона може діяти у добрій вірі, помилково вважаючи свій вчинок розумним та справедливим. Лише Бог може знати та зрозуміти страждання людського серця та ситуацію крайньої тривоги чи страху.

⁴⁸ Бойко І. Біоетика: Скрипти для студентів, вид. 2-ге, виправлене. - Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008, С. 170.

⁴⁹ Терешкевич Г. Т. Основи біоетики та біобезпеки: підручник / Галина Терешкевич (с. Діогена). – Тернопіль: ТДМУ, 2014, С. 227-228.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилевич А. М. Введення у твори Митрополита Андрея Шептицького. – Львів: Свічадо, 1993. – 238 с.
2. Бойко І. Біоетика: Скрипти для студентів, вид. 2-ге, виправлене. - Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. – 178 с.
3. Душпастерська Конституція про Церкву в сучасному світі «Радість і надія» – «Gaudium et spes» // Документи II Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996. – 756 с.
4. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / пер. з фран. Л. Кононович. – Київ: Основи, 1998. – 519 с.
5. Енцикліка «Євангеліє життя» – «Evangelium vitae» Святішого Отця Івана Павла II. – Ватикан, 1995. – 160 с.
6. Життя у Христі. Моральна катехиза / Комісія у справах катехизації при патріаршій курії. – Львів: УКУ, 2004. – 180 с.
7. Інструкція щодо обмеження почестей християнського похорону в УГКЦ [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // <https://ugcc.church/blog/instruktsiya-schodo-obmezhennya-pochestej-hrystyyanskoho-pohoronu-uhkts/> 15.05.2021.
8. Катехизм Католицької Церкви, Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонер, 2002. – 772 с.
9. Нявчук О. Б., Карпенко Т. В. Суїцидальна поведінка як психологічна проблема [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // file:///C:/Users/Admn/Downloads/Pnpz_2011_2_17.pdf/21.05.2021.
10. Обер. Ж.-М. Моральне богослов'я. – Львів: Стрім, 1997. – 287 с.
11. Пачковський Ю. Ф., Корнієнко І. О. Проблеми молоді: соціолого-психологічні аспекти вивчення та діагностики // Збірник науково-методичних матеріалів для роботи з дітьми. – Львів: ВНТЛ, 1999. – 76 с.
12. Психологія суїциду: посібник / За ред. В. П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004. – 288 с.
13. Рингач Н. Самогубства в Україні: чи можна уникнути? [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samogubstva-v-ukrayini-chi-mozhna-uniknuti-340786.html> / 18.05.2021.
14. Словник біблійного богослов'я / під ред. К. Леона-Дюфура. Пер. з фран. – Львів: Місіонер, 1996. – 934 с.
15. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Книга 4. – К.: ДЦССМ, 2002. – 536 с.
16. Статистика самогубств на світовому рівні [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // <https://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en> /15.05.2021.
17. Терешкевич Г. Т. Основи біоетики та біобезпеки: підручник / Галина Терешкевич (с. Діогена). – Тернопіль: ТДМУ, 2014. – 400 с.
18. Як пандемія COVID-19 вплинула на кількість самогубств в Україні (інфографіка) [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // <https://chas.news/news/yak-pandemiya-covid-19-vplinu-na-kilkist-samogubstv-v-ukraini-infografika> / 18.05.2021.
19. Евсевий Кесарійський [Електронний ресурс]. Доступ до тексту: // <http://krotov.info/acts/04/1/03240000.html> /15.05.2021.
20. Ключ к пониманию Святого Писания. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1982. - 698 с.
21. Религиозные взгляды на проблему самоубийства // Труды кафедры истории и философии Тамбовского государственного технического университета: Сб. научных статей. Вып. III. - СПб.: Нестор, 2005.
22. Biagi L. La pene di vivere. Il problema morale nel suicidio, Bologna: EDB, 1993. – 248 p.
23. Zuccaro C. La vita umana nella riflessione etica. Brescia Queriniana, 2000. – 388 p.
24. Salvino L. La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione, Milano San Paolo, 1999. – 186 p.

REFERENCES

1. Bazylevych A. M. Vvedennia u tvory Mytropolyta Andreia Sheptytskoho. – Lviv: Svichado, 1993. – 238 s.
2. Boiko I. Bioetyka: Skrypty dlia studentiv, vyd. 2-he, vypravlene. - Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho Katolytskoho Universytetu, 2008. – 178 s.
3. Dushpasterska Konstytutsiia pro Tserkvu v suchasnomu sviti «Radist i nadiia» – «Gaudium et spes» // Dokumenty II Vatykanskoho Soboru. – Lviv: Svichado, 1996. – 756 s.
4. Diurkhaim E. Samohubstvo: Sotsiolohichne doslidzhennia / per. z fran. L. Kononovych. – Kyiv: Osnovy, 1998. – 519 s.
5. Entsyklika «Ievanheliie zhyttia» – «Evangelium vitae» Sviatishoho Ottsia Ivana Pavla II. – Vatykan, 1995. – 160 s.
6. Zhyttia u Khrysti. Moralna katekhyza / Komisiia u spravakh katekhyzatsii pry patriarshii kurii. – Lviv: UKU, 2004. – 180 s.
7. Instruksiiia shchodo obmezhenia pochestei khrystyianskoho pokhoronu v UHKTs [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // <https://ugcc.church/blog/instruktsiya-schodo-obmezheniya-pochestej-hrystyyanskoho-pohoronu-uhkts/> 15.05.2021.
8. Katekhyzm Katolytskoi Tserkvy, Synod Ukrainkoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy. – Zhovkva: Misioner, 2002. – 772 s.
9. Niavchuk O. B., Karpenko T. V. Cuitsydalna povedinka yak psykholohichna problema [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // file:///C:/Users/Admn/Downloads/Pnpz_2011_2_17.pdf / 21.05.2021.
10. Ober. Zh.-M. Moralne bohoslovia. – Lviv: Strim, 1997. – 287 s.
11. Pachkovskiy Yu. F., Korniienko I. O. Problemy molodi: sotsioloho-psykholohichni aspekty vyvchennia ta diahnostyky // Zbirnyk naukovykh-metodychnykh materialiv dlia roboty z ditmy. – Lviv: VNTL, 1999. – 76 s.
12. Psykholohiia suitsydu: posibnyk / Za red. V. P. Moskaltsia. – K.: Akademvydav, 2004. – 288 s.
13. Rynhach N. Samohubstva v Ukraini: chy mozhna unyknyty? [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samogubstva-v-ukrayini-chi-mozhna-uniknuti-340786_.html / 18.05.2021.
14. Slovnyk bibliinoho bohoslovia / pid red. K. Leona-Diufura. Per. z fran. – Lviv: Misioner, 1996. – 934 s.
15. Sotsialna robota: Korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk. Knyha 4. – K.: DTsSSM, 2002. – 536 s.
16. Statystyka samohubstv na svitovomu rivni [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // <https://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en> / 15.05.2021.
17. Tereshkevych H. T. Osnovy bioetyky ta biobezpeky: pidruchnyk / Halyna Tereshkevych (s. Diohena). – Ternopil: TDMU, 2014. – 400 s.
18. Yak pandemiia COVID-19 vplynula na kilkist samohubstv v Ukraini (infografika) [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // <https://chas.news/news/yak-pandemiya-covid-19-vplynula-na-kilkist-samogubstv-v-ukraini-infografika/> / 18.05.2021.
19. Evsevyi Kesaryiskyi [Elektronnyi resurs]. Dostup do tekstu: // <http://krotov.info/acts/04/1/03240000.html> / 15.05.2021.
20. Kliuch k ponymaniiu Sviatoho Pysanyia. – Briusel: Zhyzn s Bohom, 1982. - 698 s.
21. Relyhyoznye vzghliady na problemu samoubyistva // Trudy kafedry ystoryy y fylosofyy Tambovskoho hosudarstvenoho tekhnicheskoho unyversyteta: Sb. nauchnykh statei. Выр. III. - SPb.: Nestor, 2005.
22. Biagi L. La pene di vivere. Il problema morale nel suicidio, Bologna: EDB, 1993. – 248 p.
23. Zuccaro C. La vita umana nella riflessione etica. Brescia Queriniana, 2000. – 388 p.

24. Salvino L. La scelta di non vivere/ Dinamiche psico-sociali, valutazioni etiche e prevenzione, Milano San Paolo, 1999. – 186 p.

Стаття надійшла до редакції: 05.12.2021